

Rolf Strootman

De Gouden Kooi

Mecenaat van kunst en wetenschappen aan het Ptolemaeïsche hof*

Rolf Strootman laat in dit artikel zien hoe het mecenaat aan het Ptolemaïsche hof leidde tot een concurrentiestrijd onder de hovelingen. Als gevolg hiervan vond er een bloei in de cultuur en de wetenschap plaats als nooit tevoren.

Een beroemde Nederlandse dichter wenste voor zichzelf 'een eerlijk zeemansgraf'. Voorwaar een passend besluit van een leven gewijd aan de Muzen! De beroemde Griekse dichter Sotades van Maroneia zal hierover beslist anders hebben gedacht toen hij op de bodem van de zee zijn *In memoriam mijzelf* componeerde, en met de laatste zuurstof die hem in zijn duistere sarcofaag nog restte de toekomstige collega vervloekte die vergat om aan zijn wens de clause 'na overlijden' toe te voegen. En *zichzelf* vervloekte – omdat hij zélf zo achterlijk was geweest om zich in te laten met: De Macht.

Wat was er aan de hand? Sotades had als dichter emploti gevonden aan het hof van koning Ptolemaios II Philadelphos. Alras viel hij echter in ongenade vanwege een spotdicht. Toegegeven, het vers in kwestie was inderdaad dermate onbetamelijk dat het de goedaardigste lobbies nog in razernij zou hebben doen ontvlammen. Op de inhoud van het puntdicht kom ik nog terug. Voorlopig volstaat het om te weten dat de gramschap des konings van dien aard was, dat Sotades met spoed Alexandrië verliet en zijn toevlucht zocht in Kaunos, *of all places*, een stad in Lykië die berucht was om zijn vele muggen en er voorts om bekend stond dat de bewoners letterlijk geel zagen van de malaria (het verband tussen beide werd destijds nog niet gelegd). De ballingschap van Sotades duurde maar kort. Spoedig meerde de Ptolemaeïsche admiraal Patroklos zijn oorlogsvloot voor de rede van Kaunos af en eiste de uitlevering van de balling. De vlootvoogd stopte de arme Sotades levend in een loden kist en – Jan Jacob Slauerhoff *meets*

* Dit artikel is gebaseerd op een lezing die de auteur in 2000 te Groningen gaf voor Oikos-onderzoeksgroep *Van Alexandrië tot Rome*.

Edgar Allan Poe – smeed de kist overboord.¹

De Hellenistische dichter of filosoof die een naargeestig einde vindt, of op z'n minst moreel gecorrumpeerd raakt, omdat hij de ziel aan een tiran verkocht, is een literaire *topos* die je veelvuldig aantreft in Griekse geschriften uit de keizertijd – men denke in het bijzonder aan moralistische auteurs als Ploutarchos, Diogenes Laërtius en Athenaios. Zo werd de medicus Chrysippos aan het Ptolemaeïsche hof als een slaaf gegeeseld wegens een of andere belediging aan het adres van de koning.² Dat was nog een milde straf vergeleken met de tuchtiging die de filoloog Zoilos te beurt viel nadat hij Ptolemaios Philadelphos had geschoffeerd: Zoilos werd gekruisigd.³ De filosoof Theophilos wist nog net op tijd de benen te nemen toen koning Lysimachos hem aan het kruis wilde binden.⁴ Inzichtelijk in dit verband is ook de geschiedenis van Anaxarchos van Abdera, een expert in atoomtheorie. Jarenlang maakte hij deel uit van het hof van Alexander, voor wie hij onder meer een traktaat over het koningschap schreef. Tot hij in India een wijze brahmaan ontmoette die hem tot inkeer bracht, waarna hij het hofleven rigoureuus de rug toekeerde. Toch kwam ook Anaxarchos nog ellendig aan zijn einde: een Cypriotische heerser, die hij ooit beledigde, nam hem gevangen en martelde hem dood.⁵ De moraal van dit soort anekdotes – nauw verwant aan het genre van het gesprek tussen filosoof en koning, waarbij de eerste de laatste de les leest – is overduidelijk: wetenschappers, intellectuelen en kunstenaars dienen hun onafhankelijkheid te bewaren teneinde niet ook hun integriteit of zelfs hun leven te verliezen.

Dergelijke anekdotiek doet vermoeden dat zich in de Hellenistische periode veelvuldig voordeed wat men in de keizertijd zo streng afkeurde. Dat is ook zo. In de Hellenistische periode waren de voornaamste centra van Griekse kunst en wetenschap de hoven van de drie Macedonische imperia die na de dood van Alexander ontstonden – de rijken van de Antigoniden, Seleukiden en Ptolemaeën. Toen de macht van de Grote Drie afnam in de tweede eeuw vóór onze jaartelling, kwamen daar de hoven bij van kleinere, gehelleniseerde dynastieën in onder meer Pergamon, Pontos, Bithynië, Judea en Mauretanië.

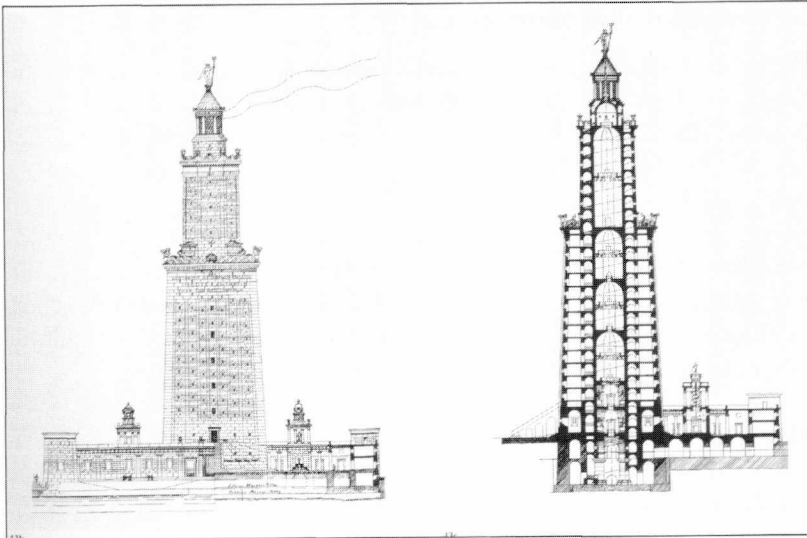
- 1 Ploutarchos, *Moralia* 11a; Hegesandros *ap.* Athenaios, *Deipnosophistai* XIV 620f-621a.
- 2 Diogenes Laërtius 7.186.
- 3 Vitruvius 7.8-9.
- 4 Cicero, *Tusculanae Disputationes* 1.102.
- 5 Ploutarchos, *Leven van Alexander* 8, 28, 52; Diogenes Laërtius IX 58-9, 60-3.

Het meest succesvolle centrum van mecenaat was het hof van de eerste drie Ptolemaeën – Ptolemaios I Soter (regeerde 323-282 v.Chr.), Ptolemaios II Philadelphos (282-246) en Ptolemaios III Euergetes (246-221) – die vanuit de havenstad Alexandrië een maritiem imperium bestierden in het Egeïsche en oostelijk Middellandse Zeegebied, een rijk waartoe ook Egypte behoorde maar dat daarom nog geen Egyptisch rijk was, zoals men in Hollywood meent. Dankzij de patronage van deze drie vorsten, hun echtgenotes, zonen en hovelingen, bloeiden poëzie, techniek, filosofie, geschiedschrijving, astronomie, geografie en beeldende kunst. Van heinde en verre trokken wetenschappers en schrijvers naar Alexandrië om hun diensten aan te bieden aan de vorst en dat is, gegeven het standpunt in de keizertijdbronnen dat kunst en macht op gespannen voet staan, een zinloze en vermetele vorm van migratie. Zoals we hierboven zagen, betekent het opgeven van de creatieve vrijheid *tenminste* artistieke suïcide. Waarom werden dan toch de meest creatieve en getalenteerde geesten van de Hellenistische wereld – we noemen hier alvast de namen Aristoteles, Euklides, Aristarchos, Eratosthenes, Kallimachos, Theokritos, Apollonios – aangetrokken door het koningshof als nachtvlinders door toortslicht? Dat is de eerste vraag waarmee we worden opgescheept wanneer we ons inlaten met het thema wetenschap & cultuur aan het Hellenistische koningshof. Kon men misschien nergens anders meer heen nu vorsten de macht hadden overgenomen? Neen, allesbehalve. Het oude larmoyante beeld van de *polis*-cultuur die in verval raakt in de Hellenistische periode is gebaseerd op niets, zoveel is inmiddels wel duidelijk. De Griekse *poleis*, wier aantal gedurende het Hellenisme alleen maar toenam, boden als vanouds onderdak en speelruimte aan filosofen en dichters. Nog altijd gold het democratische Athene met zijn Lyceum en Academie als het filosofisch epicentrum van de Griekse wereld. Het wil toch wel wat zeggen dat geleerden van naam als Zeno, de grondlegger van de stoïsche wijsbegeerte, en Theophrastos Athene verkozen boven Alexandrië of Pella. Ook andere steden, Rhodos voorop, boden kansen aan rondtrekkende rhetoren en wijsgeren, en een goed gevulde festivalkalender vol lokale en internationale spelen maakte het zelfs voor *minor poets* mogelijk om het jaar rond te schitteren op de stedelijke podia. Toch verkozen juist de grootste schrijvers en wetenschappers meestal het hof boven de *polis*. Blijkbaar bood het werken voor hovelingen voordelen die het werken voor burgers ontbeerde. Welke waren dat?

Om meer te begrijpen van de plaats van schrijvers en wetenschappers aan het koninklijk hof moeten we om te beginnen af van de anachronis-

tische notie dat zij een soort betaalde werknemers in dienst van het hof waren. De meesten waren om te beginnen al van goede komaf en hoefden het voor het geld niet te doen. Veeleer waren zij 'gewone' hovelingen, *philoitōu basileōs*, letterlijk 'vrienden van de vorst'.⁶ Sommige prominente auteurs behoorden zelfs tot de hoogste hofkringen. De geleerde Onesikritos van Astypalaia, een leerling van Aristoteles, hielp Alexander de weg te vinden in India. De voormalige staatsman Demetrios van Phaleron, een befaamd peripateïsch filosoof, was adviseur van Ptolemaios I en het eerste hoofd (*epistatēs*) van het *mouseion* van Alexandrië, én raakte betrokken bij factiestrijd aan het hof.⁷ Vooral filosofen – maar ook bijvoorbeeld de architect Sostratos van Knidos, de ontwerper van de Vuurtoren van Pharos, een van de Zeven Wereldwonderen – dienden vorsten als diplomaat en soms als militair aanvoerder. Zo benoemde koning Antigonos II Gonatas de sticus Persaios tot commandant van het garnizoen op de Akrokorinthos.⁸ Omgekeerd zijn er ook vele voorbeelden van hovelingen die filosofische traktaten of gedichten schreven. Kortom, de scheidslijn tussen enerzijds de

- 6 Over de Hellenistische hofcultuur, waarbinnen de sociale relaties werden bepaald door *philia*, een vorm van (gast)vriendschap gebaseerd op ercodes en geritualiseerde geschenkuitwisseling: R. Strootman, *The Hellenistic Royal Court. Court Culture, Ceremonial and Ideology in Greece, Egypt and the Near East, 336-30 BCE* (Utrecht 2007). Zie verder L. Mooren, *The Aulic Titulature in Ptolemaic Egypt. Introduction and Prosopography* (Brussel 1975); G. Herman, 'The "friends" of the early hellenistic rulers: Servants or officials?', *Talanta* 12-3 (1980-1) 103-49, en 'The court society of the Hellenistic age', in: P. Cartledge, P. Garnsey, E. Gruen eds., *Hellenistic Constructs. Essays in Culture, History, and Historiography* (Berkeley 1997) 199-224; R. Strootman, 'De vrienden van de vorst. Het koninklijk hof in de Hellenistische rijken', *Lampas* 38.3 (2005) 184-97; G. Weber, 'Interaktion, Repräsentation und Herrschaft. Der Königshof im Hellenismus', in: A. Winterling ed., *Zwischen Haus und Staat* (München 1997); A.J.S. Spawforth, 'The court of Alexander the Great between Europe and Asia', in: idem ed., *The Court and Court Society in Ancient Monarchies* (Cambridge 2007) 82-120. Meer prosopografisch dan analyserend zijn H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopografischer Grundlage* (2 delen; München 1926); W. Peremans en E. van 't Dack, *Prosopographia Ptolemaica VI: La cour, les relations internationales et les possessions extérieures, la vie culturelle* (Leuven 1968); I. Savalli-Lestrade, *Les 'philoitōu basileōs' dans l'Asie hellénistique* (Genève 1998).
- 7 Eusebios 5.8.11; Ploutarchos, *Moralia* 1095d; Aristeas 1.10; Diogenes Laërtius 5.77-8.
- 8 Ploutarchos, *Leven van Aratos* 18, 23; Diogenes Laërtius 7.9.36; Athenaios, *Deipnosophistai* iv 162b-d, xiii 607a-f. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat Persaios er weinig van bakte: het was in zijn dienstperiode dat de onneembaar geachte citadel voor het eerst en laatst stormenderhand werd ingenomen.

De lichttoren Pharos die in de haven van Alexandrië stond (bron: Günter Grimm, *Alexandria. Die erste Königsstadt der hellenistischen Welt* (Mainz Am Rhein 1998) 45).

‘gewone’ hoveling, anderzijds de hofdichter, hofhistoricus of hoffilosoof, is niet of nauwelijks te trekken. Personen die als dichter of filosoof een plekje trachten te verwerven aan de hoven der grote monarchieën onderscheidten zich niet wezenlijk van degenen die daar carrière maakten als militair of bestuurder. Aan het hof bevond men zich in het centrum van de macht, waar privileges, rijkdom en status te verkrijgen waren, en waar, met name in de dynamische beginfase van de Hellenistische periode, sociale barrières doorbroken konden worden.

Gaandeweg werden connecties en een goede komaf van groter belang. Maar een groot literair of technisch talent kon hopen ‘ontdekt’ te worden zonder zijn doopceel te hoeven lichten. De beste manier om dit te bewerkstelligen was het aanbieden van teksten of uitvindingen aan de heerser of een machtige hoveling als *geschenk*, zodat deze gedwongen was met een passend tegengeschenk over de brug te komen. De dichter Theokritos drukte het aldus uit in zijn lofdicht op de Siciliaanse heerser Hieron II:

Wat is het nut van goud dat wordt weggeborgen, weggestouwd in een kist? Een wijs man gebruikt zijn rijkdom om te voorzien in behoeften, ten eerste die van hemzelf en voorts die van, laten we zeggen, een dichter. Zijn vrijgevigheid verzorgt velen. Hij offert rijkelijk op de altaren van de goden. Hij is een gulle gastheer, gasten zijn altijd welkom aan zijn tafel. [...] Maar

bovenal eert hij de Muzen-dienaar.⁹

Het belang van het tegengeschenk, zelfs wanneer dit kostbaar was, was vooral immaterieel: door de gunst van de koning verwierf men status, macht en prestige. Het voorrecht om tijdens een banket of drinkgelag aan het hof een gedicht of traktaat voor te dragen, of een uitvinding te demonstreren, betekende bovenal dat men toegang kreeg tot de hoogste kringen. Een tweede groot voordeel was, dat nieuwe ideeën, literaire werken en filosofische en technische traktaten zich via de internationale contacten van heerser en hovelingen verspreiden konden onder elitemilieus in de gehele beschaafde wereld. Niet voor niets is dit de tijd dat we een echte boek-cultuur zien ontstaan. Wederom was de winst vooral immaterieel: *roem*.

Maar hoe zat het met de *kwaliteit* van de wetenschappelijke en artistieke productie aan koninklijke hoven? Uitgaande van het in de inleiding geschetste beeld zou je mogen verwachten dat die niet veel voorstelde, dat bijvoorbeeld dichters hielenlikkers waren die in hun ijver hovelingen te behagen hun integriteit en onafhankelijkheid verkwanselden. Dat was inderdaad wat moderne geleerden de afgelopen eeuw verwachtten en dus ook zagen. Tot nog maar heel kort geleden vonden literatuurhistorici de Hellenistische literatuur pedante *l'art pour l'art*, van gering literair belang en zonder enige sociale relevantie, en dikwijls, zoals E.A. Barber het ooit uitdrukte, 'going far beyond the bounds of good taste'.¹⁰ Het heeft alles te maken met het traditionele beeld dat het Hellenisme een periode van culturele decadentie en moreel verval was.¹¹ Ook Hellenistische wetenschap en techniek werd

9 Theokritos, *Idylle* xvi 'Aan Hieron', regels 28-38.

10 E.A. Barber, 'Alexandrian literature', in: *Cambridge Ancient History* VII (1928) 249-83, aldaar 271.

11 'The extension of Macedonian control ... marked the end of an epoch; and literary decline accompanied political decay' – dit beeld, hier kenmerkend samengevat door D.E.W. Wormel in *The Penguin Companion to Classical and Byzantine, Oriental and African Literature* (Harmondsworth 1969) 22, gaat terug op U. von Willomawitz-Moellendorf, *Hellenistische Dichtung in der Zeit von Kallimachos* (Berlijn 1924), en wordt nog aangetroffen in relatief recente handboeken als Peter Green's *Alexander to Actium. The Historical Evolution of the Hellenistic Age* (Berkeley 1990) en de gezaghebbende *Cambridge History of Classical Literature. Volume 1, Part 4: The Hellenistic Period and the Empire* (Cambridge 1989), m.n. 1-58; zie ook bijvoorbeeld E.-R. Schwinge, *Künstlichkeit von Kunst. Zur Geschichtlichkeit der alexandrinischen Poesie* (München 1986), en A. Kerkhecker, 'Mouseôn en talarôi – Dichter und Dichtung am Ptoemäerhof', *Antike und Abendland* 43 (1997) 124-44.

maar al te graag beschouwd als briljant maar nutteloos. Cruciaal voor het ontstaan van de notie dat het hof een ivoren toren was, is een berucht epigram van de dichter Timon, waarin deze de medewerkers van het *mouseion* van Alexandrië ten tijde van Ptolemaios Philadelphos beschimpt:

In het stampvolle land Egypte
Zijn er velen die potverteren:
Gepatenteerde schrijvertjes,
Bekvechtend en kakelend
In de volière van de Muzen.¹²

Dit epigram wordt dikwijls geciteerd als bewijs dat het *mouseion* een soort luxe volière was waarin de Ptolemaeën kwinkelerende dichtertjes hielden. Wat er meestal niet bij verteld wordt, is dat Timon een hoveling was van koning Antigonos Gonatas, de aartsvijand van Ptolemaios Philadelphos: de tekst is dus niet meer dan het product van competitie tussen rivaliserende koningshoven.

Het beeld dat Hellenistische kunst en wetenschap *l'art pour l'art* was is ondertussen wel ergens op gebaseerd. Hellenistische 'uitvinders' legden zich toe op het bouwen van *automata*, zeg maar robots. Beroemdste voorbeelden: een Heraklesbeeld dat een pijl kon afschieten, een vorstinnenbeeld dat door middel van magnetisme in de lucht zweefde en tempeldeuren die automatisch open en dicht zwaaiden. Dat soort grappen. Hellenistische poëzie is vooral heel erg ingewikkeld, het hangt aan elkaar van geleerde allusies, obscure mythen en zeldzame woorden. In de eerste editie van de *Cambridge Ancient History* noemt Barber het gedicht *Alexandra* van Lycophron, mogelijk rond 200 v.Chr. geschreven aan het Attalidische hof in Pergamon,¹³ 'one vast riddle' en schrijft hoofdschuddend dat Kallimachos in een ode iemands overwinningen in de Isthmische en Nemeïsche spelen beschrijft als 'tweemaal hard gekroond bij beide kinderen, de broeder van Learchos en het kind dat gezoogd werd met Myrine's melk' – 'a hard nut to crack', vindt Barber, 'without a mythological dictionary!'¹⁴ Soms waren

12 Timon fragment 12; de dichter speelt hier met het feit dat het woord *mouseion* ook de betekenis kan hebben van 'de plaats waar [vogels] zingen' (Euripides, *Hel.* 174).

13 E. Kosmetatou, 'Lycophron's *Alexandra* reconsidered. The Attalid connection', *Hermes* 128 (2000) 32-53.

14 Barber, 'Alexandrian literature', 271. Opmerkelijk genoeg werden juist in deze periode, vooral aan het Alexandrijnse hof, voor het eerst (mythologische) woordenboeken gemaakt.

hofgedichten zó ingewikkeld dat het inderdaad wel cryptogrammen leken. Om een beetje een idee te geven, citeer ik hieronder het aan Theokritos toegeschreven vormgedicht *Syrinx*:

De bedgenote van niemand, die de moeder is van de oorlogsstichter,
baarde de snelvoetige begeleider van vroedvrouwe Wisselsteen;
niet die ene gehoornde die eens de zoon van de stier voedde,
maar degene wiens hart eenmalig brandde voor P plus Itys;
die Geheel heet maar gespleten is, houdt van meisje
Tweestem, de windvlugge dochter van het geluid;
die een hoge wondpijn voor de Muzen floot
en vóór het pikdonker zijn fluit beweede;
en die eens het persende leger versloeg,
en wegjoeg van het Libanese meisje;
aan wie de Simichische verleider
een fluitende wond toebracht;
de platgetrapte horzel, dol
op de koningin van Lydië;
de vaderloze dievenzoon
die op boerderijen loopt
speelt een droef wijsje
voor een stom meisje:
een nooit geziene
Kalliope.

Dit gedicht bestaat in feite uit acht verschillende raadsels; alleen fervente puzzelaars met een gedegen klassieke scholing zullen hier chocola van kunnen maken. De oplossing is trouwens acht keer dezelfde: *de god Pan* (het gedicht heeft de vorm van een panfluit). De lol was dan ook niet zozeer het antwoord te raden, maar de puzzel te duiden.¹⁵

15 Toelichting (écht onvertaalbare woordspelingen en klankassociaties werden vernederlandsd; getracht werd even flauw en platvloers te zijn als het origineel): *De bedgenote van niemand*: volgens een obscure mythe was Pan de zoon van Odysseus, die zichzelf 'Niemand' noemde in de *Odyssee*, en zijn 'bedgenote' Penelope. *Oorlogsstichter*: letterlijke vertaling van de naam Telemachos, de menselijke zoon van Penelope en Odysseus. *Vroedvrouwe Wisselsteen*: de bovennatuurlijke geit Amalthea, die Zeus zoogde nadat deze als baby verwisseld was met een steen om aan de vraatzucht van zijn vader Kronos te ontkomen; Pan was herder, dus Amalthea's 'gids'. *Die ene gehoornde*: waarschijnlijk Amalthea. *P + Itys = Pitys*, een meisje op wie Pan verliefd was. *Die Geheel heet maar gespleten is*: 'Pan' betekent letterlijk 'geheel' maar heeft geitenpoten met gespleten hoeven. *Meisje Tweestem*: de nimf Echo, op

Sinds enkele decennia wordt het beeld van het Ptolemaïsche hof als een gouden kooi voor dichters, kunstenaars en wetenschappers gestadig ontmanteld. De meest vruchtbare nieuwe invalshoek is de bestudering van Hellenistische literatuur in de context van het hof.¹⁶ Veel Hellenistische poëzie heeft een encomiastisch karakter, dat wil zeggen dat het loven van de heerser er een centrale of belangrijke rol in speelt. Soms werd dergelijke poëzie geschreven om te worden opgevoerd tijdens religieuze festivals verbonden met het koningschap, of festiviteiten als kroningen of koninklijke verjaardagen. Maar ook niet-encomiastische teksten hebben een praktische functie binnen de hofcultuur. Deze geleerde poëzie verschaftte vermaak tijdens festiviteiten en openbare ontvangsten aan het hof; het gaf de hovelingen onderwerpen voor debat, en daarmee

wie Pan óók verliefde. *Die wondpijn voor de Muzen float*: het Griekse woord voor panfluit, *syrix*, betekent ook 'abces'. *Die vóór het pikdonker zijn fluit beweende*: Pan speelde in de avondschemering weemoedige muziek voor de nimf *Syrinx*, die in het riet veranderde waarvan Pan zijn fluit sneed. *Die eens het persende leger versloeg*: verwijst naar Pans aandeel in de overwinning in de Slag bij Marathon op de Perzen. *Het Libanese meisje*: de maagd Europa, die uit Fenicië kwam. *Simichische verleider*: Simichos is een bijnaam van Theokritos. *Fluitende wond*: opnieuw *syrix* in de betekenis van 'abces' én 'panfluit'. *De platgetrapte horzel* etcetera: Pan had een oogje op de Lydische vorstin *Omphale* en draaide als een horzel om haar heen; *platgetrapte* verwijst naar de aarde waarin de horzels leven. *Vaderloze dievenzoon*: volgens één mythe was Pan de zoon van *Hermes*, beschermgod der dieven, volgens een andere van *Odysseus*, dus van 'niemand'. *Die op boerderijen liep*: Pan liep op hoeven. *Een stom meisje*: wederom *Echo*, die niet zelf spreekt maar nazegt. *Kalliope*: een van de Muzen, bijgenaamd de Zoetgevooisde – *Syrinx* brengt als panfluit prachtig geluid voort maar is niet zichtbaar omdat zij in riet veranderde.

- 16 Zie in algemene zin M.A. Harder, 'Rondom de ivoren toren: Hellenistische poëzie als l'art pour l'art?', *Lampas* 38.3 (2005) 239-48; R. Strootman, 'Literature and the kings', in: J. Clauss en M. Cuijpers eds., *A Companion to Hellenistic Literature. Blackwell Companions to Ancient Literature and Culture* (Oxford, te verschijnen 2008). Een vroege poging Hellenistische literatuur van een context te voorzien is F. Griffiths, *Theocritus at Court* (Leiden 1979); de veronderstelde artistieke inferioriteit van deze poëzie werd vervolgens krachtig ter discussie gesteld door G.O. Hutchinson, *Hellenistic Poetry* (Oxford 1988). Uiteenlopende verklaringen van de politieke en sociale relevantie van Hellenistische hofpoëzie werden aangedragen door onder meer G. Zanker, *Realism in Alexandrian Poetry. A Literature and its Audience* (Londen 1987); G. Weber, *Dichtung und höfische Gesellschaft. Die Rezeption von Zeitgeschichte am Hof der ersten drei Ptolemäer* (Stuttgart 1993); A. Cameron, *Callimachus and his Critics* (Cambridge 1996); S. Stephens, *Seeing Double. Intercultural Poetics in Ptolemaic Alexandria* (Berkeley 2003); Strootman, *Hellenistic Royal Court*, 189-250.

mogelijkheden tot competitie. De voor Hellenistische poëzie zo kenmerkende inventiviteit en eruditie van epigrammen, raadselgedichten en mythologische poëzie, de ogenschijnlijk volstreckte nutteloosheid van pastorale fantasieën, de geleerde allusies aan het werk van Homeros of Hesiodes, de voorkeur voor zeldzame woorden, de obsessie met verre landen en het mythische verleden – het zijn allemaal kenmerken van typische hofpoëzie, geschreven voor een zelfbewuste opperklasse van hovelingen die zich van anderen onderscheidden door eruditie en tijd voor *leisure*. Aan het Hellenistische hof, schrijft Athenaios, ‘was het de gewoonte dat hovelingen geleerde en literaire onderwerpen bediscussieerden,’¹⁷ ongeveer zoals Arkadische herders in de pastorales van de Alexandrijnse dichters Theokritos and Bion:

De lente, Myrson, of de winter, de herfst, de zomer – wat is volgens jou het beste seizoen? [...] Kom, vertel het me. We hebben alle tijd om te praten.¹⁸

Alleen door die context erbij te betrekken, kan een verklaring gevonden worden voor wat naar mijn mening *de twee hoofdkenmerken* zijn van de Hellenistische literaire en wetenschappelijke productie, met name aan het vroege Ptolemaeïsche hof: innovatie en ‘hellenisme’.

Als het waar is, wat keizertijdauteurs beweren, namelijk dat dichters en geleerden kwaliteit en integriteit inruilden voor koninklijke bescherming, dan zou je dat in hun werk moeten terugzien. Maar dat blijkt bij nadere beschouwing in de verste verte niet het geval te zijn. Het is dan ook *niet waar* wat keizertijdauteurs beweren. Integendeel, het eerste hoofdkenmerk van de wetenschappelijke en artistieke productie aan het Alexandrijnse hof is: een buitengewoon sterk streven naar vernieuwing en het verleggen van grenzen. Onder bescherming van de Ptolemaeën berekende de geograaf Eratosthenes de omtrek van de aarde en leverde daarmee het eerste wetenschappelijke bewijs dat de aarde rond was. Al even revolutionair was het werk van de astronoom Aristarchos, die als eerste de theorie formuleerde van het heliocentrisme, waarin niet de planeet aarde maar de zon het onbeweeglijke middelpunt van het zonnestelsel is, een theorie die in de Renaissance door Copernicus werd uitgewerkt. Onder bescherming van de Ptolemaeën bouwde Hero de eerste stoommachine, tilde Eukli-

17 Athenaios, *Deipnosophistai* 211d.

18 Bion 3.1-8.

Automaton van Hero. Door het lopende water draait de uil weg, op dat moment gaan de vogels zingen, wanneer de uil weer naar hen terugdraait, zwijgen zij weer (bron: John W. Humphrey ed., *Greek and roman technology: a sourcebook* (Londen 1998) 64-65).

des de wiskunde naar een hoger plan en ontwikkelden Kallimachos en Theokritos nieuwe literaire vormen. In het Alexandrië van de derde eeuw was het de artsen Herophilos en Erasistratos toegestaan om systematisch sectie te verrichten op (dode) menselijke lichamen, om zo het ader- en zenuwstelsel in kaart te brengen – een vorm van medisch onderzoek die voorheen taboe was en nadien opnieuw taboe werd. Onder bescherming van de Ptolemaeën waagde de filosoof Euhemeros het om openlijk aan de goden te twijfelen – een euveldeed waarvoor je in het Klassieke Athene in het beste geval de stad uit werd gejaagd.¹⁹ Een dergelijk streven naar innovatie, een dermate grote tolerantie voor nieuwe, zelfs subversieve ideeën vinden we pas weer in de Renaissance. Toevallig is dat niet: ook in het Renaissancistische Italië was vorstelijk mecenaat de motor die de wetenschappelijke en artistieke vooruitgang deed draaien – Galileo

¹⁹ Zoals gebeurde met de 'atheïstische' filosoof Theodoros van Kyrene, bijgenaamd *De Godslasteraar*.

Galilei, zoals een historicus het stelde, '[always] fixed one eye on the moons of Jupiter and the other on his patron.'²⁰ – en men greep daarbij direct terug op het voorbeeld van het Ptolemaeïsche hof. De periode heet niet voor niets *Renaissance*.

Een hedendaagse dichter noemde eens de Alexandrijnse poëzie in vergelijking met de dichtkunst van de Klassieke periode en de Keizertijd 'hardcore Grieks'.²¹ Hij sloeg daarmee de spijker op de kop. Obsessie voor Griekse cultuur en geschiedenis is het tweede hoofdkenmerk. Alexandrijnse filologen onderzochten de Griekse taal en schreven geleerde commentaren op het werk van Homeros en andere beroemde dichters uit het verleden. Oudheidkundigen diepten vergeten Griekse mythen en in onbruik geraakte tradities op. Dichters als Kallimachos, Theokritos en Apollonios modelleerden hun werk naar dat van de grote voorbeelden uit de Archaïsche tijd. Kort door de bocht: geleerden en dichters uit deze tijd waren de hele dag driftig in de weer met *culturele identiteit*. Opvallend daarbij is het feit, dat de Alexandrijnen schreven in een soort panhelleense eenheidstaal en de regionale etnische tegenstellingen tussen de Grieken, kenmerkend voor de Archaïsche en Klassieke periodes, glad trachtten te strijken tot een universeel, niet-etnisch *Hellenisme*.

Vanuit de dichters en wetenschappers zelf laat zich het streven naar innovatie vrij eenvoudig verklaren. Om bij de vorst in de gunst te geraken en te mogen optreden tijdens koninklijke symposia, diende men op te vallen. Dit verklaart niet alleen het innovatieve streven maar ook bijvoorbeeld het erudiete, maniëristische karakter van de hellenistische hofliteratuur en de voorkeur voor verbazingwekkende robotachtige machines.

Wat was het belang van dit alles voor de monarchie? Het ligt, zeker als het gaat om het geschreven woord, voor de hand te denken in termen van propaganda en heerserlof. Sommige vormen van kunst zijn inderdaad uitermate geschikt voor het bedrijven van expliciete propaganda: poëzie, historiografie, beeldende kunst en (politieke) filosofie. Expliciete propaganda werd dan ook in al deze genres volop bedreven. Filosofen schreven traktaten over het koningschap; dichters schreven lofdichten en overwinningssoden voor heersers, hun verwanten en hun vrienden. Dat laatste gebeurde vaker

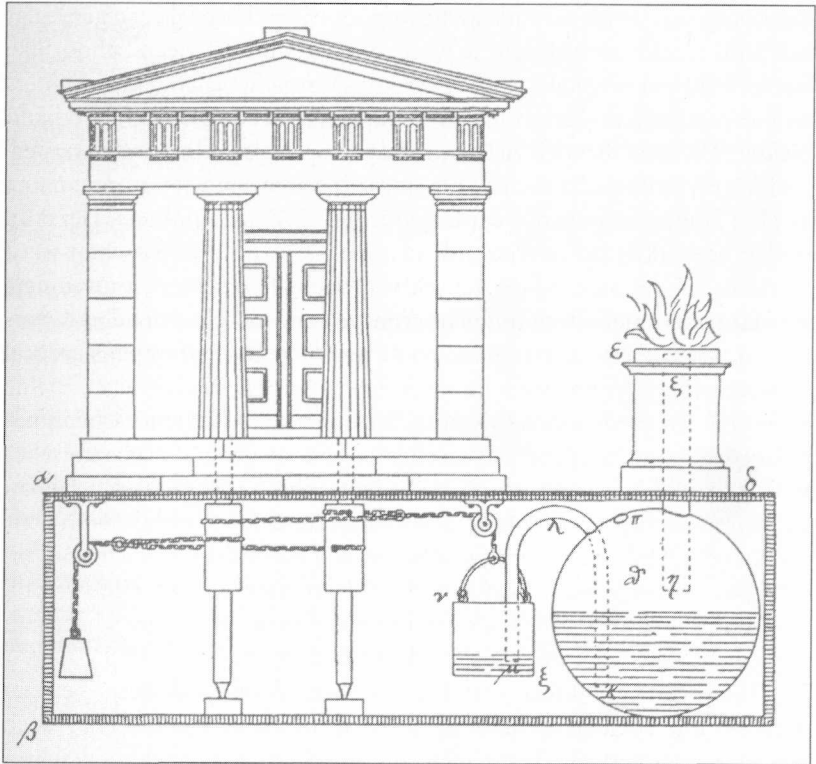
20 B.T. Moran, 'Patronage and institutions. Courts, universities, and academies in Germany: An overview, 1550-1750', in: idem ed., *Patronage and Institutions. Science, Technology, and Medicine at the European Court, 1500-1750* (Rochester en Woodbridge 1991) 169.

21 Ilja Leonard Pfeijffer, *De Antieken. Een korte literatuurgeschiedenis* (Amsterdam 2000) 100.

dan doorgaans wordt verondersteld: lofpoëzie is niet bepaald een genre dat veel kans maakt overgeleverd te worden; niettemin bleef een behoorlijke hoeveelheid van dergelijke poëzie bewaard. Daarnaast behandelden dichters en andere schrijvers allerlei thema's die zijdelings met de monarchie verband hielden. Dichters dienden zich toe te leggen op typische 'hofonderwerpen' zoals de mythologische thema's die *en vogue* waren aan het hof (met name aan het koningschap gerelateerde godheden als Zeus, Apollo en Herakles treden veelvuldig op in Alexandrijnse poëzie). In de wetenschap werd eveneens aangesloten bij de wensen van het hof. Technici en uitvinders vervaardigden niet alleen *automata* om de vorst en zijn vrienden te vermaken, maar legden zich ook toe op de ontwikkeling van wapens (vooral de wetenschap der ballistiek nam een hoge vlucht) en werktuigen die de economie ten goede moesten komen. Direct met het Hellenistische imperialisme verband houdend was ook het streven van geografen en (stoïsche) filosofen om in hun werk een zekere 'wereldeenheden' te construeren. De aan alle hoven gepropageerde stoïsche wijsbegeerte stelde het universum voor als een geordende, harmonieuze kosmos, een beeld dat nauw aansloot bij de universalistische machtsaanspraken in de monarchale ideologie, waarbij de heerser werd voorgesteld als een ordenend principe, vergelijkbaar met de stoïsche Zeus, en vergeleken werd met de zon.

Maar ondanks de directe of indirecte verheerlijking van de heerser en zijn dynastie, moet de belangrijkste ideologische betekenis van mecenaat toch een andere geweest zijn. Want het leeuwendeel van de aan het hof geschreven teksten die wij nu nog kennen, was *niet* nadrukkelijk propagandistisch van inhoud. Het voornaamste belang van hofliteratuur voor de heerser lag dan ook niet zozeer in de *inhoud* daarvan, maar in het mecenaat zelf. Deze stelling zal ik hieronder in vier punten uitwerken.

Om te beginnen toonde een heerser, door zich als mecenas te profileren, zijn gastvrijheid en grootmoedigheid – eigenschappen die een 'ideale' heerser kenmerkten. Ook bewees hij ontwikkeld te zijn en goede smaak te bezitten. Daarbij presenteerde de heerser zich niet alleen als weldoener van *individuele* kunstenaars en wetenschappers, maar van de kunst en de wetenschap in het algemeen: onder vorstelijke bescherming bloeiden kunst en wetenschap, zoals alles opbloede in de gelukzalige situatie van orde en harmonie die volgens de ideologie gecreëerd en gegarandeerd werd door de heerser. Een tweede belangrijk punt was het feit dat het prestige van de kunstenaars, schrijvers en wetenschappers die deel uitmaakten van de entourage van een vorst, in zekere zin aan het prestige van die vorst werd toegevoegd:

Automatische deuren bij Tempel. Wanneer het offer wordt aangestoken, wordt eronder water verhit en door de stoom openen de tempeldeuren dan automatisch (bron: John W. Humphrey ed., *Greek and roman technology: a sourcebook* (Londen 1998) 68-69).

gedichten, kunstwerken, uitvindingen, en wetenschappelijke traktaten die aan de vorst ten geschenke werden gegeven, werden zijn eigendom.

Een van de functies van het hof was, te dienen als platform voor competitie met andere hoven. Naar goed Grieks gebruik gunden de koningen van de respectieve dynastieën elkaar het licht in de ogen niet. Eerzucht was zo ongeveer de belangrijkste drijfveer achter hun handelen en bepaalde de internationale politiek. De koninkrijken waren onderling verwickeld in een permanente, door een diepgewortelde agonistische mentaliteit ingegeven concurrentieslag. Zo stuurden koningen, net als steden, zorgvuldig getrainde atleten en renpaarden naar de panhelleense spelen, en probeerden zij elkaar af te troeven in de pracht van hun paleizen, de praal van hun hofceremonieel, de luister van hun krijgsmacht, weldoenerij en bouwheerschap. En natuurlijk bestreden zij elkaar ook letterlijk te vuur en te zwaard. De Seleukiden

bijvoorbeeld, voerden in de ongeveer tweehonderd jaar dat hun imperium wat voorstelde tien oorlogen tegen de Ptolemaëen, vijf tegen de Antigoniden, en vier tegen de Attaliden (op een totaal van circa vijfenveertig geattesteerde afzonderlijke Seleukidische oorlogen van enige omvang). Ook mecenaat was een middel om elkaar de loef af te steken, en competitie veroorzaakte mede het streven de wereld te verbijsteren met nieuwe en grensverleggende zaken. Vandaar dus dat heersers bij het ondersteunen van kunstenaars en geleerden tuk waren op *kwaliteit*, en juist niet zochten naar volgzame propagandamakers die zij naar hun pijpen konden laten dansen. De heerser gaf zijn beschermelingen de vrije hand.

Tenslotte, waarom beschermden vorsten dan vooral *Griekse* cultuur en wetenschap, en steunden zij bijna obsessief de studie van Grieks cultureel erfgoed? De Hellenistische rijken waren immers *Vielvölkerstaaten*, die uiteenlopende volkeren en culturen omvatten. Er is wel eens geopperd dat dit te maken had met 's heersers bezorgdheid om het welzijn van de Griekse emigranten onder zijn onderdanen: die zouden immers best wel eens last kunnen krijgen van heimwee.²² Maar was die Griekse cultuur dan alleen voor Grieken bedoeld? Waarschijnlijk niet. Waarschijnlijk integendeel. Waar de promotie van Griekse cultuur toe leidde, was de creatie en consolidatie van een duidelijke elitecultuur, die nodig was juist *omdat* de hellenistische rijken cultureel gemêleerde *imperia* waren. Een van de belangrijkste karakteristieken van imperia, de hellenistische inclusie, is de combinatie van enerzijds een cultureel en etnisch *heterogene* bevolking, anderzijds een cultureel *homogene* imperiale elite. In de hellenistische rijken bepaalde deelname aan de Griekse cultuur wie wel en wie niet tot de heersende klasse van het imperium behoorde. Grieks cultureel erfgoed, Griekse symbolen en Griekse taal speelden een bepalende rol bij het construeren van de kring der hovelingen als sociale groep. Hellenistische hovelingen waren, met name aan het begin van de periode, afkomstig uit de gehele Griekse wereld, van Sicilië tot de Pontos, en werden bovendien óók, weliswaar sporadisch, gerekruteerd onder niet-Grieken. De Griekse cultuur die aan de hoven ontstond was een geünificeerde, kosmopolitische cultuur, waarin de regionale eigenaardigheden die de Grieken van elkaar scheidde werden gladgestreken. Gaandeweg maakten ook lokale elites in de provincies en de steden zich tot op zekere hoogte de Griekse elitecultuur eigen. Hun eigen culturele identiteit

22 Zanker, *Realism*, 20-2.

bleef ondertussen ook voortbestaan: zij kregen als het ware een dubbele identiteit. Aldus fungeerde de kosmopolitische Hellenistische cultuur als bindmiddel van deze heterogene rijken. Koninklijk mecenaat van kunst en wetenschap toonde, bewust of onbewust, dat het koninklijk hof het epicentrum was van deze samenbindende cultuur.

Jan Arends schreef ooit: 'De meeste dingen zijn niet echt gebeurd'.²³ Het verhaal van Sotades' dood is inderdaad tamelijk suspect. Laten we het voor hem hopen.²⁴

23 J. Arends, *Ik had een strohoed en een wandelstok* (Amsterdam 1974) 11.

24 Hoewel... Het spotticht waarmee Sotades de toorn van Ptolemaios over zich afriep, een epigram op Ptolemaios' huwelijk met zijn bloedeigen zuster Arsinoë (II Philadelphos), luidde (in de vertaling van Cameron, *Callimachus*, 18): 'It's an unholy hole he's shoving his prick in'.